

Piotr Falkowski

orcid: 0000-0001-8333-0117

piotr.stanislaw.falkowski@wp.pl

Kronika Bydgoska, 2024

tom XLV (45), s. 101–116

DOI: 10.34767/KB.2024.45.04

Polscy pracownicy bydgoskiego magistratu w 1920 roku. Próba stworzenia studium prozopograficznego

Abstrakt. Celem artykułu jest stworzenie obrazu zbiorowego polskich urzędników, którzy byli zatrudnieni w bydgoskim magistracie w 1920 r. Jest to szczególnie rok w historii miasta, ponieważ w tym roku administrację nad miastem przejmowali Polacy. Na podstawie zachowanych materiałów archiwalnych (akt osobowych) dokonano analizy, której celem było sportretowanie wcześniej wspomnianej grupy społecznej. Dzięki opisowi pracowników będzie można odpowiedzieć na pytanie, kto przejmował władzę od Niemców oraz zbadać ich: pochodzenie, wykształcenie, stanowisko pracy, stan rodziny itp.

Słowa kluczowe: Bydgoszcz, prozopografia, urzędnicy miejscy, okres międzywojenny, Magistrat miasta Bydgoszczy, administracja miejska

Polish employees of the Bydgoszcz municipal office in 1920. An attempt to undertake a prosopographical study

Abstract. The purpose of this article is to create a picture of a group of Polish clerks who were employed in the Bydgoszcz municipal office in 1920. It was a special year in the history of the city, since in that year the Poles were taking over administration of the city. The author conducted an analysis, based on preserved archival materials (personnel records), which purpose was to portray the mentioned social group. Thanks to description of these workers, it will be possible to answer the question as to who was taking over the power from the Germans and to examine their background, education, job position, family status, etc.

keywords: Bydgoszcz, prosopography, municipal clerks, interwar period, Bydgoszcz municipal office, city administration

Na podstawie postanowień traktatu wersalskiego z dnia 28 czerwca 1919 r. Bydgoszcz powróciła do Polski, ratyfikacja traktatu nastąpiła 10 stycznia 1920 r. Z powyższego względu w dniu 20 stycznia 1920 r. wojsko polskie wkroczyło do miasta nad Brdą. Jednakże już w dniu 19 stycznia 1920 r. Niemcy przekazali Polakom administrację cywilną nad miastem¹. Od tego dnia następowało sukcesywne przekazywanie władzy w urzędach. Wiązało się to z wymianą personelu administracyjnego, ponieważ ludność niemiecka zaczęła opuszczać miasto i urzędnicy byli stopniowo ewakuowani do Niemiec.

Celem niniejszego artykułu jest próba scharakteryzowania grupy urzędników bydgoskiego magistratu, którzy pracowali w magistracie i jednostkach jemu podległych (np. Gazownia Miejska, Staż Pożarna) w pierwszym roku sprawowania władzy przez obywateli polskich. Autor artykułu skupia uwagę wyłącznie na aktach osobowych „zwyczajnych” pracowników. Na podstawie zachowanych materiałów archiwalnych (akt osobowych) podjęto próbę opisanie polskich urzędników, którzy zostali zatrudnieni w 1920 r. lub wcześniej rozpoczęli pracę w magistracie. Urzędnicy zostali zobrazowani w istotnym momencie historycznym dla miasta. Nie przedstawiono ich karier sprzed 1920 r., jak i późniejszych losów. Jest to fragmentaryczne badanie, ponieważ ukazuje personel magistratu wyłącznie w jednym roku, w 1920 r. Na podstawie zgromadzonych danych spróbowano stworzyć portret zbiorowy tejże grupy zawodowej. W celu opisanie zatrudnionych pracowników należało odpowiedzieć na następujące pytania: kiedy i gdzie się urodzili, kiedy zostali zatrudnieni, skąd pochodzili, jakie mieli wykształcenie, jaki mieli stan cywilny, czy służyli w wojsku.

Podstawę źródłową artykułu stanowią akta osobowe stworzone przez Magistrat miasta Bydgoszczy. Obecnie one są przechowywane w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy w zespole archiwalnym *Akta miasta Bydgoszczy*. Zachowały się w nim łącznie 772 akta osobowe urzędników miejskich z okresu międzywojennego. Do badania wybrano akta pracowników, które spełniały konkretne warunki. Po pierwsze, były założone w 1920 r. lub wcześniej oraz były kontynuowane w następnych latach przez polskie władze. Dodatkowo do badania dołączono akta pracowników kontraktowych oraz urzędników mianowanych (asystenci i sekretarze miejscy), którzy byli zatrudnieni w magistracie, jak i w jednostkach podległych. Z badania wyłączono akta personalne radców miejskich, prezydenta i dyrektora teatru miejskiego. Pominięto ich ze względu na to, że były to osoby wybitne i zasłużone dla miasta. Nie uwzględniono akt personalnych nauczycieli oraz personelu szkolnego. Przyjęte w badaniu kryteria spełniło 69 akt osobowych².

1 R. Sudziński, *Uwarunkowania i czynniki rozwoju Bydgoszczy w II Rzeczypospolitej (1920–1939)*, [w:] *Historia Bydgoszczy 1920–1939*, t. 2, cz. 1, pod red. M. Biskupa, Bydgoszcz 1999, s. 25.

- 2 Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (dalej APB), Akta miasta Bydgoszczy (dalej AmB), sygn. 6/189/0/4.1.1/3047 *Personalia inżyniera Fryderyka Berger [pracownik gazowni, ur. 09.03.1879]*, bp; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/3068 *Marian Dudkowski [starszy sekretarz miejski, ur. 13.0.1901]*, bp; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/3094 *Den Hilfsarbeiter, Assistent, Sekretär Josef Graetz [sekretarz miejski, ur. 07.02.1892]*, bp; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/3107 *Personalialia Adama Kaczmarska [starszy sekretarz miejski, ur. 23.12.1892]*, bp; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/3108 *Personalialia Henryka Kaji [starszy sekretarz miejski, ur. 28.06.1896]*, bp; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/3125 *Akta personalne sekretarza miejskiego Franciszka Kozłowicza [ur. 02.03.1884]*, k. 1–2; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/3143 *Personalialia Maksymiliana Machowicza [sekretarz miejski, urodzony 24.07.1895]*, bp; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/3147 *Personalialia Józef Malak [starszy sekretarz miejski, ur. 14.10.1895]*, bp; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/3167 *Akta personalne Hugon Mundner [Oberstadtsekretair–starszy sekretarz miejski, ur. 16.01.1851]*, bp; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/3174 *Den Polizeikommissar Stanislaus Pankanin [ur. 18.09.1882]*, bp; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/3197 *Den Lehrer Paul [Paweł] Rubenau Stadtschulinspektor [ur. 26.04.1866]*, k. 1–2, 5–5v; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/3204 *Personalialia Pawła Schadego [inżynier, pracownik Stacji Pomp Wodociągowych, ur. 02.10.1886]*, bp; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/3205 *Den Dolmetscher und Bürobeamten Maximilian [Maksymilian] Schmack [dyrektor Miejskiej Kasy Oszczędności, ur. 02.12.1861]*, bp; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/3221 *Hilfsarbeiter, Assistenten, sek. [sekretarz miejski] Alexander [Aleksander] Śliwiński [ur. 07.12.1847]*, bp; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/3228 *Personalialia Kazimierza Urbańskiego [sekretarz miejski, ur. 29.11.1902]*, bp; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/3231 *Personal-Akten des Direktors Józef Wierzejski [dyrektor Urzędu Statystycznego, ur. 12.04.1890]*, k. 1–3; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/3233 *Amtsleiter Feliks Wilczek [dyrektor Miejskiej Kasy Oszczędnościowej w Bydgoszczy, ur. 14.01.1876]*, bp (brak paginacji pierwszych stron), k. 4; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/3234 *Personalialia Sylwestra Witkowskiego [sekretarz miejski, ur. 29.12.1901 r.]*, s. 3–9, 14; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/3237 *Personalialia Włodzimierza Wrońskiego [dyrektora Miejskiej Kasy Oszczędnościowej w Bydgoszczy, ur. 24.06.1869]*, bp (brak paginacji pierwszych stron), k.1–2; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/3242 *General-Kommissions Sekretär, Sekretarz miejski Max. [Maksymilian] Ziegler [dyrektor biura finansowego, ur. 12.12.1869]*, bp; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/3245 *Maksymilian Ziółkowski [starszy sekretarz miejski, ur. 27.07.1890]*, bp; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/4618 *Personalialia Tadeusza Kleybora [funkcjonariusz policji, wachmistrz, nadwachmistrz, komisarz, kierownik Oddziału Egzekucyjnego, ur. 18.08.1892]*, bp; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/4658 *Personal-Akten des Bibliothekars Leopold Kronenberg [ur. 15.10.1899]*, bp (brak paginacji pierwszych stron), k. 2; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/4690 *Akta personalne dezyntfektora Romana Bączkowskiego [ur. 28.05.1888]*, bp; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/4710 *Bronikowska Józefa siła pomocnicza [pracownik kontraktowy, ur. 22.05.1894]*, bp; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/4726 *Konstanty Chmarzyński [dozorca, ur. 17.02.1885]*, bp; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/4731 *Edwin Czajkowski [pracownik kontraktowy, ur. 18.04.1904]*, bp; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/4757 *Henryk Droege [emeryt, ur. 19.11.1864]*, bp; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/4771 *Personalialia Hugona Friedricha [wermistrz, ur. 25.12.1881]*, bp; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/4801 *Personal-Akten der Bolesława telefonistka Grabowska [ur. 07.11.1892]*, bp (brak paginacji pierwszych stron), k.1; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/4803 *Personalialia Stanisława Graczyka [ekspedient, ur. 28.10.1869]*, k. 1–4, 11–14; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/4813 *Akta personalne asystenta biurowego Ignacego Grześkowiaka [12.01.1897]*, bp; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/4816 *Edward Hałas [urzędnik, ur. 16.08.1906]*, k. 2–3;

Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/4817 *Personalia Stefana Hocheisela [inkasent, ur. 19.12.1880]*, bp; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/4826 *Jaroszewski Walenty kontroler [ur. 14.02.1863]*, bp; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/4863 *Personalia Mariana Kijka [asystent biurowy, ur. 06.06.1882]*, k. 1–3; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/4871 *Akta osob. [osobowe] strażaka Jana Kluczkowskiego [ur. 05.02.1893]*, k. 1–2; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/4872 *Personalia Teodora Klundera [asystent, ur. 10.11.1872]*, bp; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/4908 *Personalia Aleksandra Krawczyka [kontroler, ur. 21.02.1895]*, bp (brak paginacji pierwszych stron), k. 1–2, 5–5v; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/4923 *Kurczewski Jan [pracownik kontraktowy, ur. 04.02.1910]*, bp; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/4937 *Alfons Lemańczyk [pracownik kontraktowy, ur. 26.06.1905]*, bp; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/4949 *Tadeusz Ligarzewski [asystent biurowy, ur. 07.10.1903]*, bp; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/4976 *Matuszak Jan [woźny, ur. 02.09.1883]*, bp; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/4993 *Maksymilian Mocny funkcjonariusz miejski [ur. 14.10.1902]*, bp (brak paginacji pierwszych stron), k. 1–3; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/6460 *Personalia Romana Najmanowicza [strażak, ur. 03.08.1892]*, bp (brak paginacji pierwszych stron), k. 1–3; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/6461 *Akta personalne inkasenta Nalazka Piotra [ur. 21.02.1892]*, bp; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/6472 *Personalakten der Telefonistin Helena Nowicka [telefonistka, ur. 07.07.1900]*, bp (brak paginacji pierwszych stron), k. 1; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/6483 *Personalia Franciszka Pasińskiego [egzekutor, ur. 08.11.1895]*, bp; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/6485 *Akta personalne Teodor Pasiński [woźny, ur. 01.01.1895]*, bp; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/6486 *Willi Pasiński [pracownik gazowni, ur. 22.08.1900]*, bp; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/6494 *Personalia Jana Petrykowskiego [inkasent, ur. 18.12.1881]*, bp; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/6501 *Akta osobowe strażaka Ignacego Piłarskiego [ur. 25.01.1894]*, bp (brak paginacji pierwszych stron), k. 1–3; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/6519 *Personalia Antoniego Pszczolińskiego [emeryt miejski, ur. 07.05.1872]*, bp; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/6520 *Akta personalne funkcjonariusza miejskiego Floriana Pszczolińskiego [ur. 22.07.1899]*, k1, 7; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/6534 *Akta personalne strażaka Stanisława Rozpęka [ur. 29.10.1895]*, bp (brak paginacji pierwszych stron), k. 1–2; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/6544 *Personalia Michała Sajdaka [inkasent, ur. 26.09.1894]*, bp; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/6550 *Akta osobowe woźnego Schmidt Stanisław [stróż, ur. 04.11.1882]*, bp (brak paginacji pierwszych stron), k. 1–2; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/6551 *Personalia Pawła Schneidera [dezynfektor, ur. 06.02.1881]*, k. 1–16; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/6565 *Akta personalne Aleksander Smigielski [woźny, ur. 22.02.1903]*, bp; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/6566 *Joanna Schlinzig [pracownik kontraktowy, ur. 08.05.1890]*, bp; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/6574 *Personalia Sylwestra Spornego [buchalter, ur. 28.12.1896]*, bp (brak paginacji pierwszych stron), k. 1–2; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/6582 *Personalia Karola Stoeckiego [emeryt miejski, ur. 24.12.1869]*, bp; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/6611 *Personalia Ludwika Świętkowskiego [emeryt miejski, ur. 21.12.1878]*, bp; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/6620 *Akta osobowe szofera Stanisława Tomczaka [strażak, ur. 12.10.1882]*, bp (brak paginacji pierwszych stron), k. 1–2; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/6646 *Personalia Maria Wiśniewska [maszynistka, ur. 15.08.1904]*, bp; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/6668 *[Wyżgowski Franciszek, strażak, ur. 21.10.1895]*, k. 1–3; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/6671 *Jan Znaniecki [asystent magistracki, ur. 12.06.1883]*, k. 1–3, 5; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/6677 *Akta personalne inkasenta Szczepana Zalewskiego*, bp; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/6687 *Michał Ziemiński [asystent biurowy, ur. 26.08.1878]*, bp; Tamże, sygn. 6/189/0/4.1.1/6691 *Kaz. [Kazimiera] Żmudzińska [pracownik kontraktowy, ur. 22.02.1899]*, bp (brak paginacji pierwszych stron), k. 1.

Zamysłem badania była analiza akt osobowych „zwykłych” pracowników administracji miejskiej. W badaniu wykorzystywano przede wszystkim ankiety personalne, które znajdowały się w aktach osobowych. W przypadku ich braku korzystano z życiorysów pracowników oraz innych dokumentów. W kontekście bazy źródłowej należy też wspomnieć, że do dnia dzisiejszego z różnych przyczyn zachowało się niewiele akt osobowych z omawianego okresu. Do najważniejszych przyczyn niezachowania akt personalnych można zaliczyć m.in.: niszczenie ich przez pracowników magistratu, złe warunki przechowania, działania wojenne, czy też braki archiwalne. Taki stan zachowania materiału źródłowego nie pozwala stworzyć idealnego obrazu polskich urzędników miejskich, lecz tylko obraz fragmentaryczny.

W celu zobrazowania stanu zatrudnienia w bydgoskim magistracie w pierwszych latach polskiej administracji warto odnieść się do sprawozdania z działalności zarządu miejskiego za lata 1920–1926. Podano w nim, że łączna liczba pracowników administracji miejskiej w 1920 r. wynosiła 710 pracowników, w danych statystycznych nie uwzględniono płatnych członków magistratu. W kolejnych latach: 1921 r. – 461 pracowników, 1922 r. – 436 pracowników, 1923 r. – 430 pracowników, 1924 – 376 pracowników, 1925 r. – 446 pracowników, 1926 r. – 458 pracowników³. W pierwszych 6 latach funkcjonowania polskiej administracji obserwowany był spadek zatrudnienia oraz późniejsze utrzymanie się go na zbliżonym poziomie. Przy tak dużej rotacji pracowników, powinno zachować się więcej materiałów archiwalnych. Jednakże jak wyżej wspomniano były różne przyczyny, które spowodowały, że obecny stan zachowania akt osobowych z okresu międzywojennego wynosi 772 akta dla Magistratu miasta Bydgoszczy.

Główną metodą badawczą była metoda prozopograficzna, za pomocą której zbadano grupę bydgoskich urzędników miejskich zatrudnionych w 1920 r. lub wcześniej. Prozopografia jest nauką, która bada ludzi, identyfikuje ich oraz bada ich cechy. Badaniem obejmuje się określoną grupę społeczną. Na podstawie analizy podane są odpowiednie wnioski na temat np. rozwoju kariery zawodowej, relacji międzyludzkich, stanu majątkowego⁴. Badaniem objęto ankiety personalne, na podstawie których zbierano dane dotycząc omawianej grupy pracowników. W przypadku braku ankiet personalnych posłużono się innymi dokumentami, na podstawie których ustalano fakty genealogiczne (korzystano z metody genealogicznej). W celu zobrazowania grupy wyniki analizy przedstawiono w sposób

3 APB, AmB, sygn. 6/189/0/4.7.1/4563 *Sprawozdanie z działalności Zarządu miasta Bydgoszczy*, s. 16.

4 J. Szymański, *Nauki Pomocnicze Historii*, Warszawa 2005, s. 89–90.

Wykaz stanu służby. *)

A. Osobiste,
(Wypełnia osoba zainteresowana własnoręcznie lub wyraźnym piśmem.)

I. Nazwisko i wszystkie imiona: **Borucki Kazimierz**

II. Data i miejsce urodzenia, miejscowość, powiat, (wskryć urodzenia należy dołączyć)
(odpis wstąpiłszy posiadać przy składce)
11. X 1898 Inowrocław

III. Imię ojca oraz imię i nazwisko rodowo matki **Wojciech
Anna Wrzasniska**

IV. Wyznanie religijne **rzym.-kat.**

V. Narodowość **polska**

VI. Czy posiada dowód obywatelstwa polskiego? (dowód ewtl. odpis należy dołączyć
albo potać przesłać). **tak (zob. przelane)**

VII. Stan (kawaler, panon, żonaty, zamężny, wdowiec, wdowa, separowany(a), roz-
wiedziony(a) **żonaty**

VIII. Jeżeli żonaty (zamężny):

1. Imię i nazwisko rodowe żony (imię męża) - dokument ślubu należy dołączyć
Serhuda Piórowska
2. Data zaślubin **6. II 1923**
3. Czy żyje we wspólności małżeńskiej (o ile nie, który sąd i kiedy orzekł sepa-
rację wzgl. rozwód i czy z obowiązkiem utrzymania żony)
wspólnie małżeńskie
4. Czy żona (mąż) pobiera jakie uposażenie lub zaopatrzenie
 - a) ze Skarbu Państwa **nie**
 - b) z Kasy Miejskiej
 a w danym razie z jakiego tytułu?

IX. 1. Dzieci (ślubne, uprawnione, pasierby): (dokumenty urodzenia należy dołączyć)

IMIE (przy pasierbach nazwisko)	Data urodzenia	Czy pozostaje na urzy- mniał urzędnika (funkcjonariusza itp. z tego)	U W A G A Należy dotować funte- r, znaczką lub zawartość przez nie związku małżeńskiego
Aurelia Boruckiej, Kazimierz	22.7.1926 10.3.1913	tak.	

*) Uwaga: Niniejszy wykaz służy do wstąpienia w myśl przepisów § 16 ustawy o państwowym, służbie cywilnej z dnia 17 lutego 1922 r. (Dz. U. R. P. nr. 71 rok 1922 poz. 164)
Wykaz składa się na pierwszej stronie listów osobowych.

Ilustracja 1. Pierwsza strona z Wykazu stanu osobowego. Prezentowany wykaz prawdopodobnie był stosowany po 1928 r.

Źródło: APByd., AmB, sygn. 6/189/0/4.1.1/3055 Personalna Kazimierza Boruckiego [kustosz muzeum miejskiego, ur. 11.07.1898], bp.

ilościowy (statystyczny)⁵. Uzupełniającymi metodami były: analiza źródła historycznego, analiza bibliograficzna oraz analiza ilościowa.

Polscy badacze korzystali z metody prozopograficznej i na jej podstawie tworzyli publikacje, które charakteryzowały określone grupy społeczne⁶. Powstawały również prace prozopograficzne poświęcone wyłącznie urzędnikom⁷. Autor niniejszego artykułu wykazywał możliwość wykorzystania akt osobowych w badaniach prozopograficznych na podstawie akt prezydentów miasta Bydgoszczy⁸. Należy wskazać, że powstały prace naukowe, które omawiały łącznie honorowych obywateli i bydgoskich prezydentów miasta, ich autorami byli Janusz Kutta⁹ oraz Marek Romaniuk¹⁰. Warto odnotować, że powstała publikacja biograficzno-prozopograficzna dotycząca grupy społecznej zamieszkującej w Bydgoszczy, była ona poświęcona bydgoskim bernardynom¹¹.

Przed omówieniem zasadniczego zagadnienia warto zwrócić uwagę na strukturę narodowościową Bydgoszczy w latach 1919–1920. Miasto od momentu włączenia do państwa pruskiego było systematycznie germanizowane, w mieście osiedlano na przykład ludność niemiecką. Ponadto osiedleńcy z Niemiec zajmowali ważne stanowiska w urzędach i w zakładach pracy. Do miasta często napływali urzędnicy, nauczyciele, rzemieślnicy, kupcy i robotnicy. Były to osoby zamożne i dobrze wykształcone. W 1919 r. ludność polska stanowiła jedynie 17% mieszkańców Bydgoszczy. Odsetek ten mógł być większy, jednakże z kilku przyczyn mógł być zaniżany, np. brak świadomości narodowej, ukrywanie narodowości przed

5 A. Górak, dz. cyt., s. 9.

6 Przykładowe prace: M. Hałaburda, *Duchowieństwo diecezji pińskiej (1925–1939): studium prozopograficzne*, Kraków 2019; *Genealogia, prozopografia i dzieje społeczeństw na historycznych obszarach Pomorza w okresie przedindustrialnym (od średniowiecza po wiek XIX)*, red. S. Kościelak, S. Szybkowski, T. Rembalski, Gdańsk 2020.

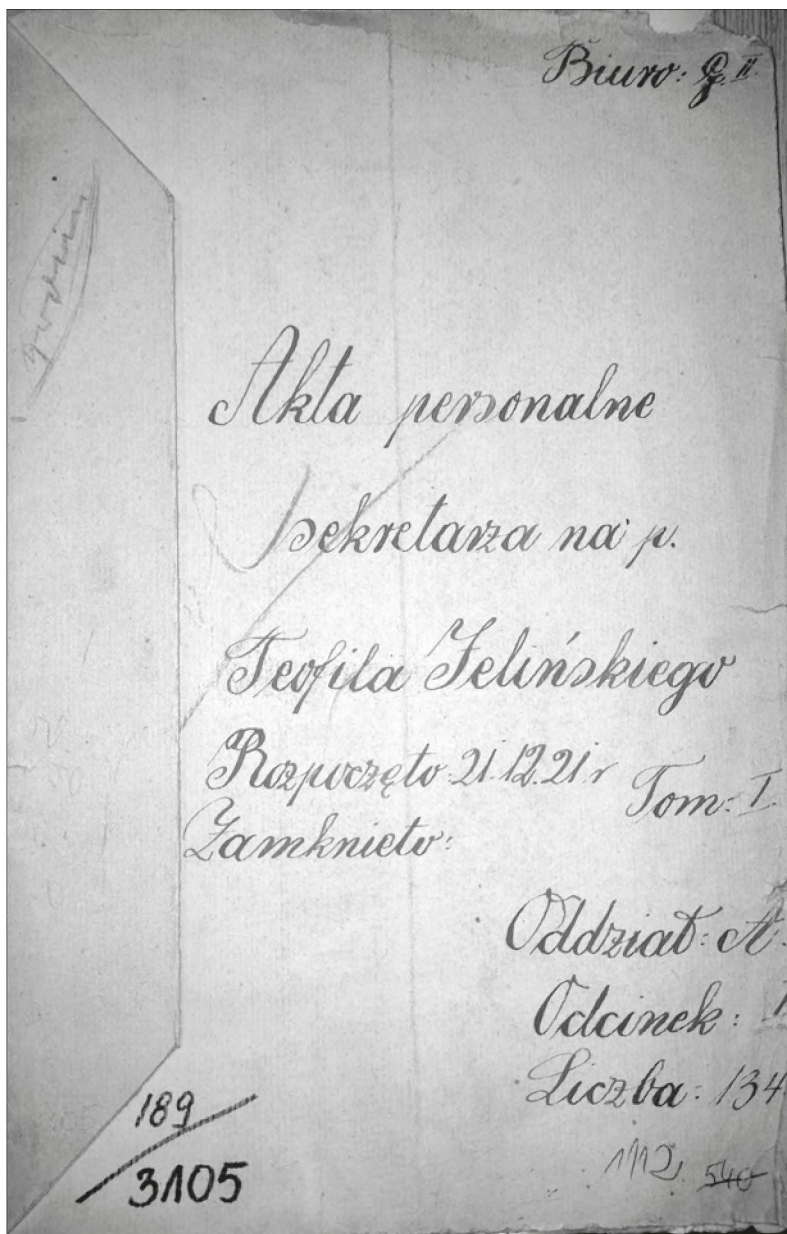
7 Przykładowe prace: A. Górak, *Kancelaria Gubernatora i Rząd Gubernialny Lubelski (1867–1918). Studium administracyjne i prozopograficzne*, Lublin – Radzyń Podlaski 2006; J. Mierzwa, *Starostowie Polski międzywojennej. Portret zbiorowy*, Kraków 2012; M. Morys-Twarowski, *Wójtowie na Śląsku Cieszyńskim 1864–1918. Studium prozopograficzne*, t. 1–3, Kraków 2018.

8 P. Falkowski, *Akta osobowe burmistrzów miasta Bydgoszczy w zasobie Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie-Dahlem. Analiza zawartości i perspektywa badań egodokumentalnych oraz prozopograficznych*, „Kronika Bydgoska” 2021, t. 42, s. 409–424.

9 J. Kutta, *Obywatele honorowi miasta Bydgoszczy, (1920–1939)*, Bydgoszcz 1992; Tenże, *Prezydenci miasta Bydgoszczy 1920–1939*, Bydgoszcz 1991.

10 M. Romaniuk, *Burmistrzowie miasta Bydgoszczy 1815–1919*, „Kronika Bydgoska” 1991, t. 11, s. 279–292.

11 M. Stawiski, *Bernardyni bydgoscy w XVIII wieku: analiza biograficzno-prozopograficzna*, Pelplin 2019.

Ilustracja 2. Obwoluta akt osobowych pracownika zatrudnionego przez magistrat.
 Źródło: APByd., AmB, sygn. 6/189/0/4.1.1/3105 Akta personalne sekretarza [miejskiego] Teofila Jelińskiego [kierownik Biura Budownictwa Naziemnego, ur. 27.04.1871].

niemieckimi władzami¹². Od 1920 r. w statystykach miejskich można zaobserwować sukcesywne zmniejszenie się liczebności ludności niemieckiej. W 1920 r. odsetek Niemców w mieście wynosił jedynie 25%¹³. Na podstawie tych danych należy stwierdzić, że w mieście zachodziła dynamiczna wymiana narodowościowa w wyniku ruchów migracyjnych.

W tym miejscu artykułu należy przejść do omówienia danych zgromadzonych w teckach osobowych. Analizę należałoby rozpocząć od struktury narodowościowej pracowników. W ankietach personalnych 66 osób podało narodowość polską, zaś 3 osoby nie podały żadnej narodowości. Brak narodowości zadeklarowali pracownicy, którzy zostali zatrudnieni przed 1919 r., może to świadczyć o zwykłym błędzie lub celowym działaniu, dzięki któremu można było ukryć narodowość przed władzami urzędu. Struktura wyznaniowa pracowników również była klarowna, bowiem 61 osób zadeklarowało wyznanie rzymskokatolickie, 7 funkcjonariuszy było wyznania ewangelickiego, zaś 1 osoba nie podała wyznania. Dzięki tym danym zaobserwowano, że w magistracie bydgoskim zaczęła dominować narodowość polska, zaś najwięcej było osób wyznania rzymskokatolickiego.

Powyższe informacje można odnieść do danych statystycznych dotyczących wyznania mieszkańców Bydgoszczy. W 1921 r. było: ok. 75% katolików, ok. 23% ewangelików, ok. 0,7% osób wyznania mojżeszowego oraz ok. 0,5% mieszkańców innego wyznania¹⁴. Porównując wyznanie deklarowane przez pracowników i strukturę wyznaniową mieszkańców miasta, należy stwierdzić, że deklaracje pracowników odzwierciedlają proporcjonalnie strukturę religijną w mieście.

W 1920 r. zatrudnionych było 63 mężczyzn i 6 kobiet. Współczynnik feminizacji na podstawie powyższych danych wynosił ok. 9%. Wszystkie zatrudnione kobiety były bezdzietnymi paniami. Warto zwrócić uwagę na wykształcenie i pochodzenie pań, 4 panie zadeklarowały wykształcenie niższe, zaś 2 średnie. Cztery z nich urodziły się w Bydgoszczy, zaś pozostałe dwie pochodziły z województw: warszawskiego i pomorskiego. Zajmowały one stanowiska pomocnicze, takie jak: telefonistka (2 panie), maszynistka i ekspedientka. Dwie panie zadeklarowały zatrudnienie jako funkcjonariuszki, bez dokładnego określenia zajmowanego stanowiska. Wśród Panów było 22 kawalerów i 41 żonaty; 32 panów posiadało potomstwo, zaś 31 nie miało dzieci. Większość panów posiadało wykształcenie niższe, następnie średnie. Jedynie 3 panów miało wykształcenie wyższe. Pochodzili głównie z województw poznańskiego i pomorskiego.

12 J. Kutta, *Spółczeństwo Bydgoszczy w latach 1920–1939*, [w:] *Historia Bydgoszczy...*, s. 177.

13 Tamże, s. 179.

14 J. Kutta, dz. cyt., s. 197.

Wykaz stanu osobowego.

A) Szczegóły osobiste:

1) Imię i nazwisko *Teofil Jeliński*

2) Data i miejsce urodzenia: *27. 4. 1871 r. w Ławarzewiu, pow. bydgoski*

3) Wzrost: *1,70 m*

4) Przynależność, (gmina, powiat.)
Bydgoski

5) Stan cywilny:
Wdowiec, wst. statowy, wydział podatkowy

6) Rodzina:
a) Żona (nazwisko rodowe i imię) *Wanda*
czy pracuje i gdzie, na jakim urzędzie i z jakimi poborami?
Nie pracuje

B) daty ślubów i data urodzenia:
Wdowa *20. 4. 1904* *nie pracuje i gdzie*
Wdowa *13. 8. 1903* *czy pracuje i gdzie*
Wdowa *13. 8. 1903* *czy pracuje i gdzie*

7) Wykształcenie (jakie studia wyższe i gdzie, znajomość jezyków)
W Szkolei w Ławarzewiu w Ławarzewiu, pow. bydgoski

8) Stosunek do gospodarstwa rolnego:
nie prowadzi

9) Czas przepędzony w służbie publ. lub prywat. przed wstąpieniem do służby przy Mag. n. Bydgoskiej, (czas i siedziba lub miejsce służbowe, rodzaj służby, czas bez poboru.)
Pracownik w Bydgoszczy od 20. 9. 20 do 1. 12. 21 r. w urz. podatk.

10) Stan majątkowy (sobisty i żony i przypuszczalny dochód roczny)
Pracownik w Bydgoszczy, obywatel mi. Bydgoski

Potwierdzam słownym podpisem prawdziwość podanego stanu, datę oraz przedłożonych dokumentów.

Bydgoszcz, data *1. grudnia 1921*

(Podpis) *Teofil Jeliński*

Podpis kierownika spraw osobowych:

Ilustracja 3. Pierwsza strona z Wykazu stanu osobowego. Prezentowany wykaz stosowano w pierwszych latach polskiej administracji.

Źródło: APByd., AmB, sygn. 6/189/0/4.1.1/3105 Akta personalne sekretarza [miejskiego] Teofila Jelińskiego [kierownik Biura Budownictwa Naziemnego, ur. 27.04.1871], bp.

W Bydgoszczy urodziło się 18 funkcjonariuszy, natomiast 51 osób urodziło się w innych miejscowościach. Pochodzenie miejskie miało 40 osób, zaś 29 pracowników pochodziło z terenów wiejskich. W województwie poznańskim urodziło się 48 osób (27 osób w miastach – wliczono tu osoby z Bydgoszczy, 21 pracowników urodziło się na wsi). W województwie pomorskim urodziło się 9 osób (2 osoby w mieście, zaś 7 osób na wsi). W województwie warszawskim urodziły się 2 osoby, obie miały pochodzenie miejskie. Po jednej osobie urodziło się w województwach: krakowskim, łwowskim i stanisławowskim, wszystkie pochodziły z miast. Siedem osób urodziło się na terenie ówczesnych Niemiec (6 osób w miastach i 1 na wsi). Na podstawie tych wyników można zaobserwować, że w 1920 r. dominowała ludność urodzona poza Bydgoszczą, większość urodziła się w miastach. Najwięcej osób urodziło się w województwie poznańskim.

Tabela 1. Województwa, w których urodzili się pracownicy zatrudnieni w 1920 r.

Miejsce urodzenia	Liczba osób
województwo poznańskie	48
województwo pomorskie	9
województwo warszawskie	2
województwo krakowskie	1
województwo łwowskie	1
województwo stanisławowskie	1
na terenie Niemiec	7

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 2. Miejsca, z których imigrowali pracownicy zatrudnieni w 1920 r.

Miejsce imigracji	Liczba osób
województwo poznańskie	33
województwo pomorskie	5
województwo łódzkie	1
województwo krakowskie	1
Przybyli z Niemiec	18
Przybyli po odbytej służbie wojskowej	10
Brak danych	1

Źródło: opracowanie własne.

Na podstawie ankiet personalnych wynioskowano z jakich miejscowości pracownicy przybywali do Bydgoszczy. 24 urzędników zadeklarowało, że od dziecka zamieszkiwało w Bydgoszczy. Jest to o sześć osób więcej niż rodowitych mieszkańców miasta, osoby te mogły więc przeprowadzić się do miasta w dzieciństwie i w nim pozostać. Pozostałe 46 osób to ludność napływowa. Z innych miejscowości przybyło 16 osób, z Niemiec przeprowadziło się 18 osób, zaś 10 mężczyzn przybyło do Bydgoszczy po odbytej służbie wojskowej. Tylko jedna osoba nie wskazała, skąd pochodzi. W tabeli 2 przedstawiono, skąd napływali pracownicy do bydgoskiego magistratu.

Najwięcej osób przybyło do miasta w latach 1911–1920, było to 30 osób. Do 1901 r. przeprowadziło się 8 osób, natomiast do 1910 r. 6 osób; 2 osoby nie wskazały, od kiedy mieszkały w Bydgoszczy.

Na podstawie danych dotyczących miejsca urodzenia oraz miejscowości z jakich imigrowali pracownicy do Bydgoszczy zaobserwowano przemieszczanie się osób w obrębie Polski i Niemiec. Interesującym zjawiskiem okazało się to, że osoby urodzone w Bydgoszczy nie emigrowały do innych miast, 6 osób przybyło do miasta w dzieciństwie i w nim pozostało. Z informacji zawartych w ankietach personalnych wynikało, że osoby przemieszczały się w celu podjęcia pracy. Po odbytej służbie wojskowej mężczyźni przeprowadzali się do miejscowości, w której mogli znaleźć godną pracę. Służbę wojskową odbyło 12 bydgoszczan, którzy po jej zakończeniu powrócili do rodzinnego miasta. Warto również odnieść się do danych statystycznych z 1921 r. dotyczących migracji do Bydgoszczy. Rodowitych mieszkańców było ok. 29%. Pochodzenia nie zadeklarowało 59%. Z terenu Wielkopolski pochodziło ok. 32% obywateli miasta, trzecią, największą, grupę stanowiły osoby, które przyjechały z zagranicy, było ich ok. 14%. Na dalszych pozycjach znajdowały się następujące regiony: Pomorze (ok. 12%), Królestwo Polskie (ok. 7%), Galicja (ok. 3%), Górny Śląsk (ok. 0,3%), Śląsk Cieszyński (ok. 0,03%), byłe Kresy Wschodnie (ok. 0,1%), ok. 1% zadeklarowało, że miało niewiadome pochodzenie¹⁵.

Marek Jeleniewski w swoim artykule pt. „Kim są bydgoszczanie?” zauważył, że w 1920 r. doszło do zmian w strukturach społeczności miejskiej. Niemiecka ludność opuszczała miasto, zaś w jej miejsce przybywali Polacy z innych regionów kraju. Zbadał pochodzenie najznakomitszych obywateli, wyższych urzędników, nauczycieli, lekarzy i stwierdził, że większość osób pochodziła z Wielkopolski. To właśnie Wielkopolanie byli odpowiedzialni za odtwarzanie różnych instytucji społecznych i kulturalnych. Mieli oni wpływ na gospodarkę miejską. W swoich rozważaniach uznał, że Wielkopolanie mieli wpływ na dzieje miasta¹⁶.

15 Tamże, s. 189.

16 M. Jeleniewski, *Kim są bydgoszczanie?*, „Kronika Bydgoska” 2018, t. 39, s. 277–287.

Informacje o pochodzeniu urzędników znajdują odzwierciedlenie w danych statystycznych miasta, jak i w rozważaniach wyżej wspomnianego autora. Potwierdza to fakt, że w Bydgoszczy przeważała ludność napływowa z terenów Wielkopolski.

Najstarszy pracownik urodził się w 1847 r. (w 1920 r. miał 73 lata), natomiast najmłodszy funkcjonariusz urodził się w 1910 r. i w momencie podjęcia pracy miał 10 lat. Średnia wieku pracowników w 1920 r. wynosiła 33 lata. Najwięcej pracowników było w przedziale wiekowym 21–30, było ich 25. Po 13 osób było w przedziałach wiekowych 0–20 i 31–40. W przedziale wiekowym 51–60 było 9 pracowników, natomiast 7 pracowników było w przedziale wiekowym 41–50. Powyżej 61 roku życia było 2 urzędników.

Według adnotacji w ankietach personalnych, 49 pracowników zadeklarowało wykształcenie niższe (ukończenie szkół elementarnych, powszechnych i ludowych). Osoby z niższym wykształceniem zajmowały różne stanowiska pracy, od pomocników biurowych aż do asystentów miejskich. Przeważnie wywodzili się z terenów województw poznańskiego i pomorskiego lub pochodzili z Niemiec. Wykształcenie średnie zadeklarowało 17 osób. Zajmowali oni również różne stanowiska. Przy czym należy wskazać, że w tej grupie byli pracownicy, którzy zajmowali stanowiska kierownicze lub byli sekretarzami miejskimi. Przeważały tu osoby pochodzące z województwa poznańskiego (w szczególności z Bydgoszczy – 6 osób). Natomiast wykształcenie wyższe posiadały 3 osoby. Osoby, które kończyły uniwersytet pochodziły z Galicji i były pochodzenia mieszczańskiego. Ukończyły następujące uniwersytety: Uniwersytet Lwowski, Politechnikę Lwowską oraz Uniwersytet Warszawski. W dwóch przypadkach zajmowały stanowisko dyrektora urzędu, jedna była byłym nauczycielem, w Bydgoszczy została bibliotekarzem.

Tabela 3. Poziom wykształcenia wśród kobiet i mężczyzn zatrudnionych w 1920 r.

Wykształcenie	Kobiety	Mężczyźni
Niższe	4	45
Średnie	2	15
Wyższe	0	3

Źródło: opracowanie własne.

Według danych statystycznych z roku 1921 wykształcenie mieszkańców Bydgoszczy było następujące: ok. 72% ukończyło nauki w szkołach podstawowych, wykształcenie średnie uzyskało ok. 14%, wykształcenie zawodowe i niższe

ok. 1,6%, wykształcenie wyższe miało ok. 1,4%. Analfabeci stanowili ok. 2,3% mieszkańców, a ok. 5,6% mieszkańców zadeklarowało, że nie wie, jakie ma wykształcenie. Wykształcenie domowe posiadało ok. 1% bydgoszczan. Tyle samo mieszkańców zadeklarowało również, że potrafi czytać i pisać¹⁷.

Najwięcej osób było zatrudnionych jako pomoc biurowa, było to 9 osób. Jako funkcjonariusz miejski (pracownik kontraktowy) pracowało 8 osób. W straży pożarnej zatrudnionych było 6 strażaków, w tym 2 jako szofer-strażak. Na stanowiskach: asystent miejski i inkasent było zatrudnionych po 5 osób. Na stanowisku woźnego były zatrudnione 3 osoby. Po 2 osoby były zatrudnione na stanowiskach: dezynfektora, dyrektora, egzekutora, ekspedienta, inspektora, inżyniera, kierownika, sekretarza, szofera straży, telefonistki. Na stanowiskach: bibliotekarz, uczeń biurowy, kontroler, księgowy, maszynistka, policjant, pracownik gazowni, strażnik, tłumacz, wachmistrz, werk mistrz i zawiadowca były zatrudnione pojedyncze osoby (po 1 osobie). Na podstawie tychże wyników zaobserwowano, że polscy urzędnicy w 1920 r. przeważnie zajmowali stanowiska pomocnicze (pracownicy kontraktowi, którzy pomagali w urzędach), były to 43 osoby. Na stanowiskach specjalistycznych (pracownicy kontraktowi, np. inżynier, bibliotekarz, strażak) było zatrudnionych 14 osób, urzędników mianowanych było 8 (osoby mianowane na stanowisko asystenta, sekretarza miejskiego i inspektora szkolnego), zaś 4 osoby były na stanowiskach kierowniczych.

Tabela 4. Podział stanowisk pomiędzy kobietami a mężczyznami zatrudnionymi w 1920 r.

Stanowisko	Kobiety	Mężczyźni
Stanowiska pomocnicze	6	37
Stanowiska specjalistyczne	0	14
Urzędnicy mianowani	0	8
Stanowiska kierownicze i dyrektorskie	0	4

Źródło: opracowanie własne.

Do 1901 r. zatrudniło się 6 osób, a 4 osoby zatrudniły się w latach 1902–1910. W latach 1911–1919 rozpoczęło pracę 25 osób. W 1920 roku zatrudniły się 34 osoby. Pracownicy, którzy zostali zatrudnieni w 1920 r. lub przed 1919 r. najczęściej kontynuowali swoje zatrudnienie w administracji miejskiej. Średni okres zatrudnienia wynosił 24 lata.

¹⁷ Tamże, s. 193.

W wojsku służyło 45 mężczyzn, pozostali pracownicy (w tym kobiety) nie posiadali przeszkolenia wojskowego. Wielu funkcjonariuszy (28) było weteranami I wojny światowej i walczyło w armii pruskiej. W odrodzonym wojsku polskim służyło 12 osób, z czego 9 pracowników uczestniczyło w wojnie polsko-bolszewickiej. Żaden pracownik nie zadeklarował udziału w powstaniach narodowych, które miały miejsce w okresie międzywojennym (powstanie styczniove oraz powstania śląskie). Jeden mężczyzna odnotował, że służył w błękitnej armii Hallera.

Na podstawie powyższych danych portret grupowy urzędników miejskich prezentuje się w następujący sposób. Urzędnicy byli narodowości polskiej oraz byli wyznania rzymskokatolickiego. Przeważali mężczyźni, którzy mieli rodziny. W urzędzie było zatrudnionych wyłącznie 6 kobiet (panny). Większość osób urodziła się na terenie dawnych Prus (województwo pomorskie oraz poznańskie), przy czym niewiele osób było urodzonych w samej Bydgoszczy. Dodatkowo warto wskazać, że rodowici bydgoszczanie nie przeprowadzali się do innych miejscowości. Przeważała ludność napływowa z terenów Wielkopolski, Niemiec oraz z wojska. W urzędzie zdecydowanie przeważały osoby, które piastowały niższe stanowiska pracy. Osoby z wykształceniem średnim mogły zajmować stanowisko sekretarza lub też kierownicze, a z wykształceniem wyższym zajmowały stanowiska dyrektorskie z wyjątkiem bibliotekarza. W 1920 r. średnia wieku pracowników wynosiła 33 lata. Średnia wieku osób zatrudnionych na stanowiskach pomocniczych wynosiła 28 lat, zaś na stanowiskach specjalistycznych 34 lata. Przeciętna średnia wieku dla urzędników miejskich wynosiła 42 lata, a osoby zatrudnione na stanowiskach kierowniczych miały średnio 53 lata. Większość mężczyzn odbyła służbę wojskową w armii zaborczej. Ponadto byli weteranami I wojny światowej. W wojsku polskim służyło niewielu mężczyzn, większość z nich brała udział w wojnie polsko-bolszewickiej. Nie było powstańców narodowych.

Przy takim stanie zachowania materiałów archiwalnych można stwierdzić, że obraz bydgoskich pracowników jest jednolity. Większość informacji zgromadzonych z kwerendy akt osobowych znajduje odzwierciedlenie w przytaczanych statystykach dotyczących miasta. Taki stan rzeczy może świadczyć o tym, że zmiany społeczne zachodzące w mieście miały odzworowanie w strukturach administracji miejskiej.

Powyższy artykuł może być punktem wyjścia do kolejnych badań, ponieważ w trakcie analizy zgromadzonych danych zaobserwowano, że pracownicy zatrudnieni w 1920 r. kontynuowali zatrudnienie w administracji miejskiej. Większość z nich awansowała w strukturach urzędu. Dodatkowo obserwowano zmiany zachodzące w stanie rodziny, a także w wykształceniu. Dzięki badaniu prozopograficznemu zostały zbadane: narodowość, wyznanie, płeć, stanowisko w pracy,

pochodzenie, wykształcenie, stan rodziny i stosunek do służby wojskowej urzędników. Badanie prozopograficzne umożliwiło zobrazowanie części społeczeństwa Bydgoszczy w roku dla miasta przełomowym.

Bibliografia

Źródła archiwalne

6/189/0 – Akta miasta Bydgoszczy

6/189/0/4.1.1 – Prezydent, magistrat, sprawy personalne, akta osobowe, tajne i poufne, sygn.: 3047, 3068, 3094, 3107, 3108, 3125, 3143, 3147, 3167, 3174, 3197, 3204, 3205, 3221, 3228, 3231, 3233, 3234, 3237, 3242, 3245, 4618, 4658, 4690, 4710, 4726, 4731, 4757, 4771, 4801, 4803, 4813, 4816, 4817, 4826, 4863, 4871, 4872, 4908, 4923, 4937, 4949, 4976, 4993, 6460, 6461, 6472, 6483, 6485, 6486, 6494, 6501, 6519, 6520, 6534, 6544, 6550, 6551, 6565, 6566, 6574, 6582, 6611, 6620, 6646, 6668, 6677, 6687, 6691.

6/189/0/4.7.1 – Miejski Urząd Statystyczny, sygn.: 4563.

Literatura

Falkowski Piotr, *Akta osobowe burmistrzów miasta Bydgoszczy w zasobie Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie-Dahlem. Analiza zawartości i perspektywa badań egodokumentalnych oraz prozopograficznych*, „Kronika Bydgoska” 2021, t. 42, s. 409–424.

Genealogia, prozopografia i dzieje społeczeństw na historycznych obszarach Pomorza w okresie przedindustrialnym (od średniowiecza po wiek XIX), red. S. Kościelak, S. Szybkowski, T. Rembalski, Gdańsk 2020.

Górac Artur, *Kancelaria Gubernatora i Rząd Gubernialny Lubelski (1867–1918). Studium administracyjne i prozopograficzne*, Lublin – Radzyń Podlaski 2006.

Hałaburda Marek, *Duchowieństwo diecezji pińskiej (1925–1939): studium prozopograficzne*, Kraków 2019

Jeleniewski Marek, *Kim są bydgoszczanie?*, „Kronika bydgoska” 2018, t. 39, s. 277–287.

Kutta Janusz, *Obywatele honorowi miasta Bydgoszczy (1920–1939)*, Bydgoszcz 1992.

Kutta Janusz, *Prezydenci miasta Bydgoszczy 1920–1939*, Bydgoszcz 1991.

Kutta Janusz, *Spółeczeństwo Bydgoszczy w latach 1920–1939*, [w:] *Historia Bydgoszczy 1920–1939*, t. 2, cz. 1, pod red. M. Biskupa, Bydgoszcz 1999, s. 177–232.

Mierzwa Janusz, *Starostowie Polski międzywojennej. Portret zbiorowy*, Kraków 2012.

Morys-Twarowski Michael, *Wójtowie na Śląsku Cieszyńskim 1864–1918. Studium prozopograficzne*, t. 1–3, Kraków 2018.

Romaniuk Marek, *Burmistrzowie miasta Bydgoszczy 1815–1919*, „Kronika Bydgoska” 1991, t. 11, s. 279–292.

Stawiski Maciej, *Bernardyni bydgoscy w XVIII wieku: analiza biograficzno-prozopograficzna*, Pelplin 2019.

Sudziński Ryszard, *Uwarunkowania i czynniki rozwoju Bydgoszczy w II Rzeczypospolitej (1920–1939)*, [w:] *Historia Bydgoszczy 1920–1939*, t. 2, cz. 1, pod red. M. Biskupa, Bydgoszcz 1999, s. 25–48.

Szymański Józef, *Nauki Pomocnicze Historii*, Warszawa 2005.